

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E VE GÜNÜMÜZE "DİN ELDEN GİDİYOR" SÖYLEMİ VE DINDARLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE

Mehmet AYGÜN*

Atf: Aygün, Mehmet. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ve Günümüze 'Din Elden Gidiyor' Söylemi ve Dindarlığın Dönüşümü Üzerine", *Sosyologca*, Sayı 31 (2026), s. 235-248.

ÖZ: Bu makale, Türkiye'de modernleşme ve laiklik tartışmalarında bazı toplum kesimleri tarafından sıkça başvurulan "Din elden gidiyor!" söylemini tarihsel, sosyolojik ve düşünsel bir çerçevede ele almaktadır. Çalışmanın temel varsayımı, söz konusu söylemin dindarlığı niceliksel ve görünür pratikler üzerinden tanımladığı; buna karşılık Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde dindarlığın niteliksel bir dönüşüm geçirdiğini göz ardı ettiğidir. Osmanlı toplumunda dinin büyük ölçüde bir kültür olarak ve geleneksel aidiyet çerçevesinde yaşandığı, Cumhuriyet döneminde ise dinin bireysel bilinç ve anlam alanına çekildiği savunulmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir, Şemsettin Günaltay, Mehmet Akif Ersoy ve Halide Edip Adıvar'ın eserleri üzerinden, Cumhuriyet'in dini ortadan kaldıran değil; onu gelenek ve görenekten arındırarak yeniden tanımlayan bir değişim yarattığı ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Cumhuriyet, "Din elden gidiyor", Dindarlık, Laiklik.

On the Discourse of "Religion is Being Lost" and the Transformation of Religiosity from the Ottoman Empire to the Republic and the Present Day

ABSTRACTT: This article examines the discourse of "Religion is being lost!", frequently resorted to by certain segments of society in debates on modernization and secularism in Turkey, within a historical, sociological, and intellectual framework. The core premise of the study is that this discourse defines religiosity through quantitative and visible practices; conversely, it ignores the qualitative transformation that religiosity underwent during the transition from the Ottoman Empire to the Republic. It is argued that while religion was experienced largely as a culture and within the framework of traditional belonging in Ottoman society, it shifted towards the sphere of individual consciousness and meaning during the Republican period. Through the works of Şevket Süreyya Aydemir, Şemsettin Günaltay, Mehmet Akif Ersoy, and Halide Edip Adıvar, it is asserted that the Republic did not abolish religion, but rather created a change that redefined it by purifying it from tradition and custom.

Keywords: Ottoman, Republic, "Religion is being lost", Religiosity, Secularism.

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 24.03.2026

Kabul Tarihi : 11.06.2026

* Bilim Uzmanı, Milli Eğitim Bakanlığı, sarimazi70@hotmail.com, ORCID:0009-0000-5128-4195.

Giriş

Türkiye'de din-toplum ilişkisi, özellikle Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren "gerileyen", "zayıflayan" veya "elden giden" bir değer söylemi üzerinden tartışılmıştır. "Din elden gidiyor!" ifadesi, yalnızca bir endişeyi değil; aynı zamanda bazı çevrelerin toplumsal kaygısını ve ideolojik pozisyonunu yansıtan bir söylemdir. Ancak bu söylem, çoğu zaman dindarlığı yalnızca kamusal görünürlük ve kurumsal güç üzerinden değerlendirmekte; inancın bilinç, anlam ve içselleştirme boyutlarını ihmal etmektedir.

Bu söylemi sahiplenen çevreler tarafından dinin kamusal alandan/iktidar alanlarından çekilmesinden en genelde modernleşme sorumlu tutulmakta ve her modernleştirici hareketin dini zayıflattığı tezi öne sürülmektedir. Buna karşın gerek Osmanlı modernleşmesi gerek cumhuriyet modernleşmesi dini bir bilinç üretmiş ve geliştirmiştir. Modernleşme süreçleri dini kimliği belirginleştirmiş ve bir düşünce tarzı olarak dini düşünme biçimini canlandırmıştır. Türk modernleşmesi kurumsal dini dönüştürmüş ve dinsel otoriteleri ortadan kaldırmış ya da geriletmiş olsa da dinin kendisi arınarak var olmaya devam etmiştir. Kültürün sadece bir unsuru olan dinin tek başına bir olgu olarak ortaya çıkması modernleşme ile mümkün olmuştur. Din, burada İslam, değişimlere dirençli hale gelmiş ve yeniden yapılanmıştır. İhya hareketleri dini geçmiş örneğine geri götürmekten çok İslamcılık düşüncesinin temellerini atmıştır. Bugün dindar bilinç ve İslamcılık da varlığını modernleşmeye ve sonrasında ortaya çıkan bu tartışmalara borçludur. Diğer taraftan günümüzde dinin siyasal merkeze taşınması ile "laiklik elden gitmemiş", aksine daha toplumsallaşmış ve toplumun laiklik bilinci yükselmiştir. Bu konuda da "Din elden gidiyor" tartışmalarında da benzer bir sonuç ortaya çıkmıştır. Her iki kavram ve olgunun (din ve laiklik) devletin veya otoritelerin belirleyiciliğinden çıkıp toplum tarafından özümsemesi, otoritenin bir parçası olan güçler tarafından din ve laikliğin elden gittiği şeklinde yorumlanmıştır. Aslında gerçekte dini olan üzerinden kurulan otoritenin sarsılması veya azalması dinin elden gittiği şeklinde yorumlanmaktadır. Yerel düzeydeki otoriteler de geleneğe ve düzene itiraz edildiğinde bunu dinin elden gitmesi olarak yorumlamaktadır. Örneğin, Kibar Feyzo filminde duvara yazılan "Mal değil satılık, başlık parası kalkacak" sloganını gören Şih, "Euzübillah! Din elden getti ağam"¹ demektedir. Normal de dinin de yasakladığı bir geleneğe itiraz, dinin elden gittiği şeklinde yorumlanmaktadır.

Günümüzde "din elden gidiyor" söyleminin farklı varyantları gündelik siyasette karşımıza çıkmaktadır: "X Parti düşerse Kudüs düşer, X Parti düşerse İslam'ın sancağı düşer, İstanbul düşerse Filistin düşer" söylemlerinde olduğu gibi. Burada doğrudan din ifadesi kullanılmasa da dini anlamda kutsallık atfedilen değerler/şehirler kullanılarak söylem sürdürülmektedir. Yine bazı dini çevrelerin "X Parti gider, Y gelirse din elden gider" söylemi "din elden gidiyor" söylemi ile aynı kaygı ve korkuyu canlı tutarak dünyevi iktidarı korumayı amaçlamaktadır. Burada dinin varlığını kendi iktidarının devamında görmek "din elden gidiyor" mottosunu ifşa eden bir yaklaşımdır. Günümüzde söylem ve farklı varyantları belli çevrelerin iktidarını sürdürme, imtiyaz ve ayrıcalıklı konumunu koruma, otoritesini tahkim etmek için kitlelerde "kaygı ve korku" yaratmak için kullandığı bir söylemdir.

"Din elden gidiyor" ifadesi, ilk bakışta dinin toplumsal hayattan silinmekte olduğu izlenimini verse de dinin metafizik ve inanç boyutlarını da göz ardı etmektedir. Zira dinin metafizik içeriği, bireysel inanç düzeyi ve kurumsal temsili aynı şey değildir. Bu söylem çoğu zaman, dinin inanç boyutunu değil; onun kamusal görünürlüğünü ve geleneksel otorite yapısını merkeze alır.

Bu noktada "din" ile "dindarlık" arasındaki fark belirleyicidir. Din, normatif ve aşkın bir referans sistemi iken; dindarlık, bu sistemin bireyler ve topluluklar tarafından alımlanma ve

¹ Kibar Feyzo Filmi, 1978.

yaşanma biçimidir. Dindarlık dinin, dini dogmanın insan eylemlerinde temsilidir. Dolayısıyla dindarlık tarihsel, kültürel ve siyasal koşullara göre değişkenlik gösterir. “Din elden gidiyor” söylemi ise bu değişkenliği çoğu zaman bir “kayıp” olarak kodlamakta, dönüşümü yok oluşla eşitlemektedir.

Bu çalışma, Osmanlı’da reformlara karşı, Cumhuriyet’te laikliğe karşı, bugün ise sekülerleşmeye karşı süreklilik arzeden bu söylemi çözümlemeyi, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişi de dindarlığın yok oluşu değil, biçim ve bilinç değişimi olarak açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışma, “Elden giden” nedir? İnanç mı, ahlak mı, iktidar mı, görünürlük mü? sorusunu tartışmaya açmaktadır.

Çalışmanın bir başka amacı Osmanlı toplumunun daha dindar olduğu düşüncesinin geçerliliğini sorgulamaktır. Cumhuriyetin ilanından sonra ve günümüzde bazı toplum çevreleri Osmanlı toplumunun daha dindar olduğunu, cumhuriyet döneminde toplumun dinden uzaklaştığını, yanı dinin elden gittiğini ve gitmekte olduğunu iddia etmektedir.

Osmanlıda Söylemin Kökenleri

Osmanlı’da “din elden gidiyor” söylemi bire bir bu cümleyle geçmez; fakat aynı anlamları ifade eden özellikle “bid’at”, “şeriat elden gidiyor”, “ehl-i sünnet bozuluyor”, “şeriat bozuluyor”, “gavur icadı”, “İslam zayıflıyor” gibi kavram ve deyimlerle karşımıza çıkar.

17. yüzyılda Kadızadeliler hareketi toplumda “bid’atların” yayıldığını, şeriatın terk edildiğini ve İslam’ın bozulduğunu gibi söylemleri kullanmışlardır. Kadızadeliler kahve içmeyi, musiki dinlemeyi ve tasavvuf pratiklerini, türbe ziyaretlerini, mevlit ve zikir gibi tekke geleneklerini “din elden gidiyor” söylemleri ile hedef almışlardır. Kadızadelilere göre: “*Bu uygulamalar devam ederse toplum İslam’dan çıkar*”dı. Bu söylem camilerde vaaz kavgalarına, Medrese–tekke çatışmasına ve en sonunda devletin müdahalelerine yol açtı. Tekke-medrese gerilimini artıran bu yaklaşımda aslında din değil, dinin bir yorum tekeli savunulmuştur.

Lale Devri’nde söylem, artan Batı etkileri nedeniyle “Gavur özentisi”, Sadabat ve korularda yapılan eğlenceler nedeniyle “İsraf ve sefahat” ve “Şeriat unutuldu” şeklinde karşımıza çıkar. Batılı yaşam tarzına, saray eğlencelerine, mimari ve kıyafet değişimine karşı “Devlet İslam’dan uzaklaştı, padişah şeriatı terk etti” söylemleri üretilir. Patrona Halil İsyanı’nda bu söylemlerle propaganda yapıldığı bilinmektedir. Bu isyanda din, Batılılaşma karşıtlığının, tarikatların birbiriyle çekişmesinin, ekonomik hoşnutsuzluğun meşruiyet kaynağı olmuştur.

Lale Devri’nde şeriat unutulmamış, din elden gitmemiş ki III. Selim döneminde Modern bir ordu kurmak için askeri alanda başlatılan yenileşme hareketlerine karşı; “Gavur usulü askerlik”, “Kâfir nizamı” ve “Şeriatı aykırı” gibi değerlendirmelerle padişah ve reformlar yine “din elden gidiyor” söylemi ile hedef alınır. Yeniçeriler ve bazı ulema: “Bu düzen devam ederse devlet küfre gider” diyerek Padişah III. Selim’i tahttan indirip reformcu kadroyu tasfiye ederler. Bu söylemi kullananlar, modernleştirme sürecinin devlet içindeki konumlarını ve güçlerini azaltmasına karşı bu söylemi öne sürmüşlerdir.

19. yüzyıla geldiğimizde dinin düşünce ve siyasal hayattaki gücü ve etkisi daha da artmaya başladı. Yüzyılın başında Yeniçeriliğin tasfiyesi sürecinde ulema ve yeniçeriler II. Mahmut reformlarını dine aykırı ilan ederek; “Şeriat bozuluyor”, “Gavur askerliği”, “İslam ordusu dağıtılıyor” propagandasını yaptılar. II. Mahmut reformlarını İslam’a ihanet olarak gören ve din elden gidiyor propagandası yapan Yeniçeriler ortadan kaldırılır ancak din elden gitmez. Onlar gidince ortaya çıkan askeri boşlukta imparatorluk toprak kaybeder ancak din, 19. Yüzyıl boyunca daha önce varlığı belirsiz veya sembolik olan hilafet politikaları ile daha görünür hale gelir. Üstelik din üzerinden bir siyaset üretilir: İslamcılık.

Askeri alandaki yeniliklerin devletin toprak kayıplarını önlemede yetersiz kalması Osmanlı devlet elitini yeni arayışlara götürür. Devletin dağılmasını önlemek ve varlığını sürdürmek için devletin idari ve hukuki yapısında yeni düzenlemeler içeren Tanzimat Fermanı (1839) ilan edilir. Tanzimat Fermanı'nın, imparatorluğun sınırları içinde yaşayan farklı etnik ve dini inançtan insanları hukuk ve devlet önünde eşitlemesi Müslüman ahalide "Müslüman ile gâvur eşitleniyor", "Şeriat geri plana itiliyor", "İslam devleti zayıflatılıyor" biçiminde tepkilere yol açtı ve "din elden gidiyor" kaygısı doğurdu. Öncesinde yenicilerin reformlara verdiği tepki payitahtla veya yenicere merkezleriyle sınırlı olsa da Tanzimat'a taşrada ulema, eşraf ve aşiretler de tepki gösterdi. Bunun nedeni II. Mahmut'tan itibaren giderek devletin merkezileşmesi ve açılan ilkokullar nedeniyle okuma-yazma oranının yükselmesi ve merkezle iletişim ve etkileşimin artması olarak gösterilebilir. II. Mahmut döneminde dağıtılan, bastırılan ayanların devletin merkezileşmesine ve modernleşmesine karşı "din elden gidiyor" söylemine katıldığı ve desteklediğini söyleyebiliriz.

Tanzimat Fermanı, merkezde aydın düzeyinde tepkiye yol açacak ve İslamcılık siyaseti ortaya çıkacaktır. Modern bir ideoloji olan İslamcılık Tanzimat'la başlamıştır. Varlığını modernleşmeye, Batılılaşmaya borçlu olan İslamcılık da modernleşmenin kendisine değil biçimine, yol ve yöntemine karşı olmuştur. Aydın düzeyinde "din elden gidiyor!" gibi bir slogan yerine daha düşünsel ve sosyolojik bir itiraz gelecektir.

II. Abdülhamit döneminde yürütülen İslamcılık siyasetinin imparatorluğun dağılmasını önleyememesi bu siyasetin iflasıyla sonuçlanır. 33 yıl süren Abdülhamit iktidarının sona ermesi ile yeni bir döneme girilir. II. Meşrutiyet'in getirdiği düşünce özgürlüğü ortamında zengin ve verimli düşünsel tartışmalar olur. Bu dönemde diğer siyasetler gibi İslamcılık da düşünce düzeyinde gelişir. Her biri Cumhuriyet reformlarının temeli olacak bu tartışmalar ve arayışlar, bazı çevrelerde tekrar korku ve endişe yaratır ve 31 Vakası ile bir kalkışmaya dönüşür. Bölünmüş Osmanlı ordusunun bir kısmı ve medrese öğrencilerinin önderliğinde bazı çevreler meşruiyeti, düşünce özgürlüğünü ve reform girişimlerini "din elden gidiyor" algısıyla hedef almışlardır. Gerçekte dışarıda Panislamist içerde İslamcılık siyasetinin sürdürüldüğü Abdülhamit döneminde okuryazarlar ve entelektüel kesimlerde dindarlık azalır. Din bu kesimler nazarında cazibesini kaybeder. Okullaşmanın yüksek düzeye çıktığı Abdülhamit döneminde okullarda yoğun bir dini eğitim verilmesine karşın dinden uzaklaşma artmıştır.² Bu da bize yoğun dini politikaların toplumda dindarlığı artırmadığını aksine dindarlığı azalttığını göstermektedir.

Özetle Osmanlı'da, "Din elden gidiyor" söylemi "teolojik bir tespit ve kaygı" değil, toplumsal ve siyasal değişim, dönüşüm ve kriz anlarında üretilen bir dil/argüman olmuştur. Reformlar, Batılılaşma politikaları, devletin merkezileşmesi, güç ve otorite kayıpları her seferinde dini kaygı ve korku üretmenin vesilesi olmuştur. Halkın teolojik bilinç düzeyinin düşük olması, reformların ve siyasi krizlerin dine tehdit gibi algılanmasına yol açmıştır. Ancak din elden gitmemiş aksine daha etkinleşmiş ve ideolojik bir düşünceye dönüşmüştür. Söylemin her yükseldiği dönemde din değil, makam, mevki, imtiyaz ve ayrıcalık sağlayan düzen gitmiş din elden gitmemiştir.

Burada dikkat çeken gerçek, bu tartışmaların merkezi devlet otoritenin zayıfladığı, devlette bozulma ve dağılma dönemlerinde artıyor olmasıdır. Devlet otoritesi zayıflayınca hem dini tarikat ve cemaatler artıyor hem de bu tür söylemler yükseliyor. Bu yapılar da bir çözüm getirmekten çok çözümsüzlük üretiyor ve sosyal gerilimleri derinleştiren tetikleyici unsurlar olarak ortaya çıkıyorlar. Bunların merkezi otorite tarafından sınırlandırılması veya ortadan kaldırılması durumunda din elde gitmiyor kalmaya devam ediyor.

² Atalay, Onur, *Türk'e Tapmak Seküler Din ve İki Savaş Arasında Kemalizm*, İletişim Yayınları, 2025.

Osmanlıda Toplumun Dindarlığının Niteliği

Çalışmanın bu bölümünde döneme tanıklık etmiş aydın ve yazarların eserlerinden yararlanarak Osmanlı'da toplumun dindarlık düzeyi ortaya konmaya çalışılacaktır. Osmanlı'da, 15-19. Yüzyıllar arasında okuryazarlık oranı çok düşüktür. İnançla ilgili bilgiler, kitaptan değil, sözlü anlatılardan, hutbeden, vaazdan, menkıbelerden, tarikat anlatılarından öğrenilirdi. Hutbeler Arapça okunur ve gündelik hayatla çok az ilgili konular yer alırdı. Fıkıh, akait, kelim bilgisi dar ve elit bir zümreye aitti. Burada genel toplum için din bilinen değil, yaşanan ve gelenek olarak aktarılan bir şeydir. Din, doğduğun anda içine girilen, bilinçli bir tercih değil toplumsal bir norm, kültürel bir alışkanlık ve bir hayat çerçevesi sunan düzendir.

Osmanlıda dinin temel kaynaklarına hâkim, dini bilginin sahibi ulema kurumsal dinin temsilcisi olarak yönetici elit sınıfındandır. Arapça, fıkıh, hadis, kelim, mantık ve felsefe bilen bu zümre oldukça dar bir çevredir ve halkla teması sınırlıdır. Merkezde yer alan bu zümrenin taşra teşkilatı sınırlıdır ve daha çok devlet işleri ile ilgilidir.

Okuma yazma bilmeyen geniş halk kitleleri ise daha çok tekke dindarlığına sahiptir. Halk dindarlığı, kitabî metinlerle değil, pratiklerle şekillenmiştir. Osmanlı toplumunda tasavvuf dini bilincin taşıyıcısı rolünü üstlenmiştir. Tasavvuf ve tarikatlar dinî bilgiyi, gevşek bir tarzda, duygusal ve sembolik biçimde, evliya hikâyeleri, menkıbe, keramet, şeyh figürü üzerinden aktardı. Böyle bir pratik, inançlarda öz korunmakla birlikte bir çeşitlilik ve dağınıklık getirdi. Bu insanların yaşam biçimlerine göre dini alımlamalarına imkân verdiği için İslam halk arasında kolaylıkla yayılabildi. Dini inanç halk arasında yayılsa da bilinç düzeyi düşük kalmıştır. Böylesine bir dini bilinç düzeyi bazı din adamları ve şeyhler tarafından suistimal edilmiştir. "Şeyh böyle dedi" yse bunun doğru olduğunu kabulleniş vardır. Felsefi bir ifadeyle teolojik bir yaklaşım ve bilinç yoktur.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı döneminde toplumun daha dindar olduğu, Cumhuriyet Türkiye'sinde toplumun dinden uzaklaştığına yönelik genel bir kabul vardır. Bu kabulün temelinde Osmanlı'nın bir şariat/din devleti olduğu yanlışlığı yatmaktadır. Osmanlıda din, devletin meşruiyet zemini olsa da devletin sıkı denetimi altında olmuştur. En yüksek dini otorite olan Şeyhülislamlık makamı bağımsız bir din otoritesi değil devlet bürokrasisinin bir parçasıdır. Bunun için devlet, dinde ortaya çıkabilecek sapkınlıkları önlemek için tedbirler alır ve bazı dini hareketleri şüpheli görüp kovuşturmaya uğrattı. Burada amaç dinsel bir oluşumun ve hareketin devletin bekasını zora sokmasının önüne geçmektir. Bu yüzden devlet farklı dini yorumlarından Sünni İslam'ı resmileştirmiştir.

Cumhuriyetin ilanından sonra ve cumhuriyet döneminde yürütülen laiklik politikalarının bir sonucu olarak toplumun dinden uzaklaştığı, dinin elden gittiği veya gitmekte olduğu söylemi temelde Osmanlı döneminde toplumun daha dindar olduğu ön kabulüne dayanmaktadır. Ancak tarihsel belgeler ve bazı tanıklıklar Osmanlıda toplumun daha dindar olduğu görüşünü doğrulamamaktadır.

Örneğin Osmanlı'nın son dönemlerine yakından ve içerden tanıklık etmiş Şevket Süreyya Aydemir'in otobiyografik eseri *Suyu Arayan Adam*'da cephede, orduda, taşrada gözlemlenmiş sahici bir toplumsal kesit sunar. Aydemir, savaşın durduğu anlarda komutasındaki askerleri toplayıp onlarla belli konular üzerine dersler yapar. Amacı ilerde milli devletin temeli olacak Anadolu insanını yakından tanımadır.

"..savaşın ara verdiği o günlerde Anadolu köylerinin ve kasabalarının mahsulü olan bu Anadolu askerlerinin, o zamana kadar hiç bilmediğimiz, kitaplarda yazılı olmayan talimâhlarda öğretilmeyen vasflarını tanımak, milletin bu büyük parçasının ruhu ve tabiatı hakkında

her gün yeni birşey öğrenmek, bana düşman cephesinde veya düşman gerilerindeki keşiflerden daha önemli görünüyordu..."³

Aydemir, Anadolu'nun farklı yörelerinden gelen komutasındaki askerlerin dini bilgisinin oldukça düşük, inanç yönünden oldukça parçalı ve dağınık olduğunu gözlemler. Eserde aktardığı asker profili, Osmanlı'nın son dönem halkın dindarlık düzeyinin canlı bir fotoğrafıdır. Askerler, dini bilgileri son derece sınırlı ve dinin en temel bilgilerinden yoksun durumdadırlar. Aydemir, askerlere: "Bizim dinimiz nedir? Biz hangi dindeniz?" sorusunu sorduğunda askerlerin "Elhamdülillah Müslümanız" diye cevap vereceklerini beklerken Kimisinin 'İmamı azam dinindeniz', kimisinin 'Hazreti Ali dinindeniz' cevapları, kimisinin de "hiçbir din tayin edememesi" karşısında şaşırır.

Aydemir'in "Peygamberimiz kimdir?" sorusuna akla gelmez peygamber isimleri ortaya atılır. Hatta askerler içinde "Peygamberimiz Enver Paşadır!" diyen çıkar.

"Peygamberimiz sağ mı ölü mü?" sorusuna "sağ" diye cevaplayanlar; "Peygamberimiz hangi şehirde oturur?" sorusuna Mekke, İstanbul, Şam cevapları; "Peygamberimiz ne kadar zaman önce öldü?" sorusuna yüz, beş yüz ve bin sene önce öldü şeklinde cevaplar verilir.

Askerlerde hurafe ve menkıbelerle karışmış, dağınık ve parçalı bir inanç vardır. Askerler dindar görünseler de neye, neden inandıklarını bilmemektedir. Nazar, muska, uğur-uğursuzluk ve keramet beklentisi oldukça yaygındır. Aydemir bu durumu şu sözlerle aktarır:

"Ben ilk adımda askerimi dindar ve mutaassıp zannemiş, fakat cahil bulmuştum. Ama ne de olsa bunlar cahil fakat Müslümandır diyordum. Halbuki biraz sonra anlaşıldı ki, ...bu kalabalığın içinde bir sıra birbirini tutmaz dinler yahut din tortuları, mezhepler, inancalar, tarikatlar, canlı olarak yaşamaktadır. Bunların hepsinin ruhlarına köksüz inancalar, vehim, şüphe geçmişin tortuları hakimdir. Hatta bir aralık inandım ki bölükte hiç olmazsa, aslını bilmeden de olsa kendini "İslam" sayanlar, çoğunlukta bile değildiler. Aleviler, Yezidiler, Kızılbaşlar ve daha akla ve tasnife gelmeyen ve hepsi de geçmişin bilinmeyen köklerinden gelip, mensubunu karmakarışık bir inanca çamuru içinde yaşatan bir sürü itikat döküntüleri, bu insanları parça parça birbirinden ayırmaktadır."⁴

Aydemir, bu durumu anlamak için dönemin bir başka içerden tanığı Şemsettin Günaltay'ın o yıllarda yeni yayınlanmış *Zulmetten Nura* kitabına başvurur. Kendisi İttihat Terakki'nin İslamcı kanadından olan Günaltay, eserinde Anadolu'da yerleşik eski din ve itikatların kalıntılarını, bunların farklı görünüşleri altında İslam akidelerine karşı direncini ortaya koymaktadır. İslam'ın hurafelerle ve eski inanç kalıntıları ile karanlığa boğulduğunu, bunlardan dinin arındırılarak aydınlığa kavuşturulması gerektiğini vurgular.

Günaltay, o dönemde modernleşme karşısında "din elden gidiyor!" söylemine ve bununla bağlantılı olarak ortaya çıkan "Din terakkiye engeldir" düşüncesine bu eseriyle cevap verir. Ona göre, İslam, akla ve ilme düşman değildir; düşman olan, onu karanlıkta bırakan zihniyettir. Geri kalmışlığın nedeni din değil, dini yanlış anlamaktır. Karanlık olan din değil cehalettir. Din hurafeyle korunmaz, hurafeler dini boğar. Medrese zihniyeti donmuş, hurafeler, dinin üzerine bir perde gibi çökmüştür. Bu yüzden dini hurafelerden ve batıl inançlardan arındırmak gerekmektedir.⁵

Günaltay, döneme içerden tanıklık eden bir düşünce insanı olarak bu eserde bize Osmanlı döneminde toplumun Cumhuriyet dönemine göre daha dindar olmadığını göstermektedir. Yani iddia edildiği gibi elden gidecek bir din bile olmadığını, dinin eski inanç kalıntıları ve hurafeler tarafından adeta boğulduğunu gösterir. Ona göre, ancak akıl ve mantıkla bu zulmetten kurtulabiliriz.

³ Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, s.101.

⁴ A.g.e., s.103.

⁵ Günaltay, Şemsettin, *Zulmetten Nura*, Furkan yayınları, 1996.

Dönemin bir başka tanığı İstiklal Marşımızın şairi Mehmet Akif Ersoy'un eserlerinde bilinçsiz dindarlığa, Kur'an'ın anlaşılmasından ritüelleştirilmesine, dinin ve dini hayatın cehalete teslim edilmesine karşı çıkar.

*"Çalış dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun;
Onun hesabına birçok hurafe uydurdun.
Sonunda bir de "tevekkül" sokuşturup araya,
Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya!"⁶*

Akif'in *Safahat* eserinde geçen bu dizeleri, İslam dininin hurafeler tarafından karartıldığını ortaya koymaktadır. Yine başka bir şiirinde cehaletin İslam'a çöken kapkara bir kâbus olduğunu vurgular.

" ...

*Eyvâh! Bu zilletlere sensin yine illet...
Ey derd-i cehâlet, sana düşmekle bu millet,
Bir hâle getirdin ki: Ne din kaldı, ne nâmûs!
Ey sîne-i İslâm'a çöken kapkara kâbûs,
Ey hasm-ı hakîkî, seni öldürmeli evvel:
Sensin bize düşmanları üstün çıkarın el!*

*Ey millet, uyan! Cehline kurban gidiyorsun!
İslâm'ı da «bat sîn!» diye tutmuş, yediyorsun!
Allah'tan utan! Bâri bırak dîni elinden..."⁷*

...

Akif de Günaltay gibi akıl ve çağın düşünme yöntemi ile dinin burada İslam'ın hurafelerden arınması gerekliliğini vurgular.

"Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı,

Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı" dizeleri ile dini çağın idrakiyle düşünmemiz gerektiğini vurgular. Bu üç düşünce insanın eserlerinden ortaya çıkan durum Osmanlı son dönem toplumunda, üstelik 33 yıl süren İslamcılık politikalarına rağmen sağlıklı bir dini inanç ve yaşam olmadığını göstermektedir.

Döneme tanıklık eden bir başka önemli aydınımız Halide Edip Adıvar'dır. Halide Edib, özellikle Anadolu tasvirlerinde hurafelere boğulmuş, parçalı ve korku temelli inançları çok net anlatır. Sinekli Bakkal romanında kentin kenar mahallesinde bir cami imamını ve onun din anlayışı üzerinden bu durumu ortaya koyar.

"Cemaate telkin etmek istediği naslar bıçak gibi keskindir. İnsan için hayatta iki yol vardır: Biri cennete, biri cehenneme çıkar. Vaazlarında imam ikinci yolu daha parlak, daha canlı olarak anlatır. Cehennemin bilmediği köşesi, ukubetin tarif edemeyeceği şekli yoktur. Ona göre cehennem yolcuları zevke, cümbüşe düşkün gafillerdir. Bunu öyle anlatır ki cemaatin genç tarafından derhal bu gafillere iltihak etmek hevesi uyanır. Cennet yolcuları bambaşka insanlardır. Gülmezler, oynamazlar, rahat etmezler ve kimseye rahat vermezler. Onlar için zevk ve neşe veren her şey günahdır. Oyun ve eğlence zihniyeti ile işlenen her fil kebairdendir. Bunlar suratları açık, kalpleri elem içinde, her an ahret düşüncesiyle meşguldürler. İyilik, kötülük düşüncesiyle, yoksullara yardım, yalan söylememek, kalp kırmamak gibi ahlaki kaidelerle İmam, vaazlarında hemen hiç meşgul olmaz. Onun dünyaya öğretmek istediği bir şey vardır. Hazza ve sevince, umum hayat tecellisine karşı dinmeyen bir kin, affetmeyen bir düşmanlık."⁸

Burada insanlara sürekli korku salan, cennet için bu dünyayı yaşanmaz hale getirmeye çalışan bir imam vardır. Ancak halk bu dini dayatmaya karşı direnmektedir. Adıvar bunu şu

⁶ Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat- Dördüncü Kitap*, (Fatih Kürsüsünde), s.267-8.

⁷ Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat- Olmaz Ya..Tabi..Üçüncü Kitap*, s. 172.

⁸ Adıvar, Halide Edip, *Sinekli Bakkal*, Can Yayınları, s. 15-16.

sözlerle anlatır: “*Sinekli Bakkal sokağında daimî bir ahret havası yaratmak isteyen İmam, insanların günah temayüllerinin karşısında kendini aciz buldu. Mahalle halkı neşeli, gürültülü, bidüziye Allah yolundan şeytan yoluna kayan insanlardı. Fakat o meyus olacak hilkatte değildi.*”⁹ İmam İlhami Efendi için din, insanı olgunlaştıran bir değerler sistemi değil; korku ve ceza üzerine kurulu bir disiplin aracıdır. Torunu Rabia için ise din, korkulacak bir kudret değil; insanı yumuşatan ve terbiye eden bir hakikattir. Bu karşıtlık, dinin toplumsal otorite aracı hâline gelmesi ile bireysel bilinç alanına çekilmesi arasındaki gerilimi edebi düzlemde ortaya koymaktadır. Burada Rabia, sofuluğun içinden doğan ama onu aşan bir dindarlık tipidir. Burada imam için bu değişim “din elden gidiyor” şeklinde algılanır. Ancak olan şey, dinin, korku üretme gücünü kaybetmesidir. Cumhuriyet dönemini de içine alan modernleşme ile birlikte Rabiaların sayısı artmaya başlayacaktır. Bu bizim çalışmamızın temel tezi olan “*Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Türk toplumu niteliksel olarak daha bilinçli ve anlamlı bir dindarlık biçimine yönelmiştir*” yargısını desteklemektedir. Halide Edip, bir diğer romanı *Vurun Kahpeye*'de bir Anadolu kasabasında hurafelere batmış inancı ve katı dini taassubkar bir din adamı profili çizer: “...Fettah Efendi, din perdesine bürünmüş, dünya yüzünde şeytanın insanları tazip için gönderdiği bir mümessildi.”¹⁰ Fettah Efendi diğer örneklerde olduğu gibi, korku temelinde bir dini anlayışa sahiptir. “...vazifesi kutsi olan bir din adamı” öğretmen Aliye'ye, “cehennem ve azâb dakikaları yaşatmıştı.” “*Nasıl olur da bu kadar beşerî, bu kadar merhamet ve iyilikle dolu bir dinden Hacı Fettah Efendi o kadar kâbusa benzeyen bir azâb ve işkence çıkarıyordu.*”¹¹

Döneme tanıklık eden bir başka aydın Yakup Kadri'dir. *Yaban* romanı Osmanlı'nın son dönem Anadolu insanının inanç dünyasını göstermek bakımından en sert ve gerçekçi metinlerden biridir. Romanda Osmanlı son dönem Anadolu insanının inanç dünyası kadercilik ve teslimiyet temelinde, ahlakı sorumluluğu askıya alan bir çerçevede sunulur. Bu romanda da köyün hocası dini bilgidен yoksun sınırlı bilgiye sahiptir. Hurafe ve söylentilerle konuşan, korku üreten bu hoca figürü Halide Edip'teki İmam İlhami Efendi ile yapısal olarak benzerlik gösterir. Burada dua ve ibadet bilinçli bir yönelişten çok, korku ve alışkanlığın tekrarına dönüşmüştür. Benzer tasvir ve betimlemeleri Reşat Nuri Güntekin'in romanlarında da görebiliriz. Güntekin, *Yeşil Gece* romanında dindarlığın adeta bir anatomisini çıkarmıştır. Eserde yazar, taassup ve hurafeye dayanan ve korku üzerine inşa edilmiş bir dini anlayışı ortaya koyar. Buraya kadar sözü edilen yazarlar, taassup ve hurafelere karşı bilgiyi ve ahlakı ikame etmeye çalışmışlardır. Bunda başarılı da olunmuştur denilebilir.

Yukarıdaki eserlerde resmedilen toplum, 33 yıl süren Abdülhamit döneminde sürdürülen İslamlaşma politikalarının şekillendirdiği toplumdur. Bu İslamcılık politikasına karşın dini pratikler bir ahlak üretmemiştir. Siyasal İslamcılık dindarlığı ibadet (namaz, oruç, hac vb) gibi ritüeller ve retorik üzerinden değerlendirir. Bu yaklaşım ahlak ve adaleti -ki asıl dinin temel amacı budur- getirmez. Hem Osmanlı sön döneminde hem günümüz de yoğun bir şekilde uygulanan İslamcılık politikalarına karşın toplumun dinden uzaklaşması, yozlaşması bundandır.

Şeyma Turan çalışmasında, Cumhuriyet basınında dinin, geleneksel bir alışkanlık değil; toplumsal bilinç meselesi olarak ele alındığını vurgular.¹² Abdil Akduman ve Yılmaz Arı da çalışmalarında “Cumhuriyet'le birlikte dinin, kamusal düzenleyici olmaktan çıkarak bireysel vicdan alanına doğru yöneldiğini tespit etmişlerdir.”¹³

⁹ A.g.e., s. 16.

¹⁰ Adıvar, Halide Edip, *Vurun Kahpeye*, Can Yayınları, s.92.

¹¹ A.g.e., s. 57.

¹² Turan, Şeyma, “Türkiye’de din algısı ve değişiminin kökenleri: Cumhuriyet Gazetesi örneği üzerinden olgusal ve kavramsal bir inceleme”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14, 245-271. Kaynak: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2532148>

¹³ Akduman, Abdil- Arı, Yılmaz. “Cumhuriyet Döneminde Toplumsal Değişim ve Din: Etkileşimler ve Dönüşümler”. *Journal of Analytic Divinity* 8/2 (Aralık2024), 252-273. <https://doi.org/10.46595/jad.1575005>.

Osmanlı'da ve Cumhuriyetin erken dönemlerinden okuma-yazma oranının çok düşük olduğu kırsalda din, fıkıh kitaplarından değil; dedelerden, ozanlardan, türbelerden ve menkıbelerden öğreniliyordu. Anadolu dindarlığı; yerel Anadolu gelenekleri ve tasavvufi yorumlarla harmanlanmıştı. Yani köylü için din, şer'i bir hukuk sisteminden ziyade bir "ritüeller ve gelenekler bütünü" idi. Bir Anadolu köylüsü için "din", yılda birkaç kez gördüğü kadıdan ziyade, kendi mahalli şeyhi veya köy imamı demektir. Osmanlı'nın merkezîyetçi yapısı Tanzimat'a kadar taşraya tam nüfuz edememişti, dolayısıyla yüksek İslam da kırsala nüfuz etmemiştir.

Cumhuriyet Döneminde Söylemin Sürekliliği

Osmanlı'nın özellikle 18. ve 19. yüzyıllarında, askeri yenilgiler, merkezî otoritenin zayıflaması ve toprak kayıpları karşısında getirilen modernleşme çözüm önerileri ve uygulamalar "din elden gidiyor" söyleminin biçimlenmesine ve toplum kesimlerinde bir tepki biçimi olarak yerleşmesine yol açmıştır. Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet dönemlerinde yeniliklere karşı gelenek adına üretilmiş "şariat bozuluyor" minvalindeki tepkiler, bir motto olarak "din elden gidiyor" biçiminde cumhuriyet dönemine taşınmıştır. Cumhuriyet döneminde söylem, dini alanın dışında olmasına rağmen her türlü köklü siyasi ve sosyal değişime karşı yeniden üretilmiştir.

Bu bağlamda söylemin net olarak tarihsel olarak yenilgi ve kriz dönemlerinde güç kazandığını söyleyebiliriz. Dinin zayıfladığı veya elden gittiği iddiası, çoğu zaman askeri, ekonomik ya da siyasal gerilemenin açıklayıcı gerekçesi hâline getirilmiş; din, toplumsal çözülmenin sembolik taşıyıcısı olarak konumlandırılmıştır. Örneğin Osmanlı'da söylemin en güçlü bir şekilde yaygınlaşması II. Mahmut reformları döneminde olmuştur. Normalde olan dünyevi bir alan olan askerlikle ilgili köklü bir değişimdir. Amaç, askeri yenilgilerin önüne geçmek ve imparatorluğun toprak kaybetmesini engellemektir. Özünde dinle ilgili olmayan bir değişim ve dönüşüm söz konusudur. Yeniçeriliğin tasfiyesi ile birlikte ocağın resmi tarikatı haline gelmiş Bektaşiliğin devlet katından uzaklaştırılmasına dinsel bir tepki verilmiştir. Burada gerçekte tasfiye edilen dinin kendisi değil Bektaşilik yorumudur.

Bektaşilik, Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundaki rolü dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca nüfuzunu korumuş ve siyasî roller oynamıştır. II. Mahmud tarafından 1826'da Yeniçeri Ocağı'yla birlikte ilga edilinceye kadar varlığını kesintisiz sürdürmüştür. II. Mahmud imparatorlukta bütün Bektaşî tekkelerini Nakşibendî tarikatının emrine vermiş, Abdülaziz zamanında Bektaşilik yeniden tanınsa da Yeniçeri Ocağı'nın güçlü desteğinden mahrum olduğu için eski gücüne kavuşamamıştır.¹⁴ II. Mahmut'a getirdiği askeri, idari ve kılık-kıyafette yenilikler nedeniyle "Gavur padişah" denmesi dinin elden gidişine değil giden iktidara verilmiş dinsel bir tepkidir. "Gavur" kelimesi dinsel bir nitelemedir ve Müslüman olmayan insan ve toplumlar için kullanılır. Aslında devlet düzeyinde, kent merkezlerinde yaşanan bu değişim kırsalda yaşayan büyük kitlelerin inançları üzerinde belirgin bir etki yapmamıştır. Ancak Yeniçeriliğin kaldırılmasına verilen tepki dindar bilincin uyanmasının ilk önemli aşaması olmuştur. Ama bu dindar bilinç o gün de bugün de toplumun ekonomik sorunlarına bir tepki vermemiştir. Halbuki Yeniçeriliğin kaldırılmasının en önemli sonuçlarından biri, oluşan otorite boşluğu nedeniyle imparatorlukta toprağa dayalı üretim sisteminin bozulmasıdır. Devlete bağlı toprakların ve köylülerin ellerindeki toprakların ağa, ayan ve mütegalibenin eline geçmesi ile bunların güçlenmesi ve merkezi devlete başkaldırmasıdır.¹⁵

Tanzimat'la birlikte değişimin askeri alanla sınırlı kalmayıp hukuki ve idari alana doğru genişlemesi karşısında "din elden gidiyor!" tepkisi sadece bir tarikatın tasfiyesinin ötesinde

¹⁴ Ocak, Ahmet Yaşar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5. Cilt. S. 373-379.

¹⁵ Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*, II. Cilt, Remzi Kitabevi, İst. 1967, s. 304-305.

tüm bir değişime (Batılılaşma, modernleşme) karşı bir söyleme dönüşecektir. Bu direnç bazı dini çevrelerin entelektüel olarak arayışa girmesine neden olacaktır. İlerleyen yıllarda bu muhafazakarlık ve İslamcılık siyasetlerini üretecektir.

Değişimin belli bir düzeyde içselleştirildiği ve hazmedildiği ve görelî olarak daha sakin geçen I. ve II. Meşrutiyet döneminden sonra Cumhuriyetin ilanı "Din elden gidiyor!" söyleminin yeniden güçlü bir şekilde ortaya çıkmasına yol açmıştır. Laiklik ilkesinin anayasaya girmesi, halifelîğin kaldırılması ve dinî kurumların yeniden düzenlenmesi, söylemin daha yüksek sesle ve daha politik bir biçimde dolaşıma girmesine neden olmuştur.

Cumhuriyet tarihi boyunca "din elden gidiyor" söylemi, modernleşme, sekülerleşme ve siyasal iktidar değişimlerine karşı üretilmiş tarihsel bir tepki ifadesidir. Mottolaşmış bu söylem, belirli dönemlerde yoğunlaşmış, belirli kırılma anlarında yeniden ve yeniden üretilmiş ve çoğu zaman dinin kendisinden çok, dinin toplumsal ve siyasal konumuna ilişkin bir kaygıyı yansıtmıştır. Söylemin kendisi dini bir kriz sonrası ortaya çıkmamakta; daha çok siyaset/devlet ve toplumsal alanda ortaya çıkan değişim ve dönüşüm zamanlarında ortaya çıkmaktadır.

Çok partili hayata geçişte, Soğuk Savaş döneminde ve 28 Şubat sürecinde söylem tekrar dolaşıma girer. Günümüzde sekülerleşme tartışmalarında yeniden gündeme gelen "Din elden gidiyor!" söylemine yeni bir söylem eklenmiştir. İyi insan olmayı dindar insan olmaya eşitleyen "Dindar olan, iyi insandır."¹⁶söylemi. Yukarıdaki dönemlere baktığımızda söylemin dinin kendi içinden bir krizle ortaya çıkmadığını, söylemin siyasal, toplumsal ve kültürel dönüşümlerle ilgili olduğu görülür. Ancak bu tartışmayı bugün anlamlı kılan şey, bu söylemi sahiplenen çevrelerin çeyrek asırdır iktidarda olması ve dindarlaştırma politikalarının sürdürüldüğü bir dönemde bu söylemin tekrar gündeme gelmesidir.

Söylemin Sosyolojik ve İdeolojik İşlevi

Söz konusu söylem yalnızca bir yakınma dili değil; aynı zamanda güçlü bir ideolojik araç olmuştur. Siyasal mobilizasyon süreçlerinde, "din elden gidiyor" ifadesi, toplumsal korkuları harekete geçiren bir çağrı işlevi görmüştür. Bu bağlamda söylem, dinin korunmasından çok, mevcut düzenin ya da belirli bir otorite biçiminin savunulmasına hizmet edebilmiştir. Türk İslamcılığı ve muhafazakârlık büyük oranda bu temel kaygı etrafında şekillenmiştir. Modernleşme, Batılılaşma, çağdaşlaşma, sekülerleşme sürecin adı ne olursa olsun söylemin varoluşsal kaynağı olmuştur.

Bu durum, söylemin içerikten bağımsız olarak her döneme uyarlanabilmesini sağlamıştır. Farklı siyasal aktörler, farklı modernleşme hamlelerini aynı ifade üzerinden hedef alabilmiş; böylece söylem tarihsel bir sabiteye dönüşmüştür. Her reform ve modernleştirme hareketine "din elden gidiyor" söylemi ile karşı çıkmanın bir çıktısı, "Din terakkiye engel midir?" sorusu olmuştur. Bu söylem diğer tarafta Türkiye'de pozitifizmin yükselmesine neden olmuştur.

Bazen yeni düzene/rejime karşı kalkışmada temel bir motivasyon aracı olarak işlev görmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu'da çıkan isyan hareketlerinden Menemen olayında olduğu gibi. 1925 yılında Şeyh Sait'in, halifelîğin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması sonrasında "din elden gidiyor" propagandası ile kaygı ve korku yaratarak isyan başlatması bir başka örnektir.¹⁷ Soğuk Savaş yıllarında solun alternatif bir sistem olarak varlığı ve entelektüel çevrelerde yaygınlaşması, dine yönelik hayati bir tehdidi olmamasına karşın "din elden gidiyor" söylemi yükselişe geçmiştir. 1960'lı yıllarda "TİP TİP, tipsizler. Allahsız

¹⁶Erdoğan, Bilal, "Yeniden bu toplumda 'Dindar olan insan iyidir' yargısını güçlendirmek zorundayız", Türkiye Gençlik STK'ları Platformu'nun 5'inci Olağan Genel Kurulu konuşması.

¹⁷ Gerçekte isyanın Musul meselesi görüşmelerine denk gelmesi burada konunun dinin elden gitmesi olmadığını göstermektedir.

komünistler” sloganı, komünizmin din için tehdit oluşturduğu düşüncesini yaymayı amaçlamış ve “Müslüman Türkiye” sloganı ile kitleler mobilize edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı modernleşmesi ve daha sert dozlu cumhuriyet modernleşmesi ile elden gittiği söylenen din, demek elden gitmemiş ki 1960’lı yıllarda solun yükselmesiyle elden gideceği algısı yaratılmıştır. Bazı sağcı/İslamcı gruplar, dönemin politik gerilimleri içinde “*din elden gidiyor*” benzeri söylemleri saldırgan eylemlerle harmanladılar. Örneğin 24 Temmuz 1969’da planlanan bir mitingde İslamcı gruplar, sloganlarla TİP (Türkiye İşçi Partisi) ve sol kurumlara yönelmiş, bu söylemi kışkırtıcı bir unsur hâline getirmişlerdir.

28 Şubat sürecinde muhafazakâr ve dindarlara yapılan baskılar dolayısıyla tekrar yükselişe geçen söylem, Ak Parti’nin iktidara gelmesi ile unutulmuştur. Ancak 2019 yerel seçimlerinden sonra iktidarın toplumsal desteğinin giderek azalması; iktidarı destekleyen tarikat ve cemaatlerdeki çürümenin güz yüzüne çıkması, dindarlıkla bağdaşmayacak birtakım olayların yaşanması ve söylemle eylem/temsil arasındaki büyük çelişkiler; yoğun bir dindarlaştırma politikalarına karşı gençlerin dinle arasına mesafe koyması gibi nedenlerden dolayı “*din elden gidiyor*” söylemi tekrar canlılık kazandı. Kısaca bu tartışmada dini kurumların, yapıların dinle ve dindarlıkla bağdaşmayan uygulama ve eylemleri belirleyici olmuştur. Ama bu kez farklı bir söylem ortaya çıktı. “*Din, dindarlar eliyle elden gidiyor*” görüşü öne sürüldü. Gençler arasında deizmin ve ateizmin yükselişe geçmesi karşısında “*din, iman elden gidiyor*” tartışmalarını yeniden gündeme getirdi.¹⁸ Bu son tartışma biraz mahcup bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çünkü bu söylemi üretenler eskiden muhalefet tarafından iken bugün iktidarda ya da kendilerini iktidarın bir parçası gören çevrelerdir. Günümüzde reform, modernleşme, katı laik uygulamalar ve “*dine düşman kökü dışarda bir ideoloji*” yokken ortaya çıkan “*din iman elden gidiyor*” söylemi öncekilerden farklı bir nedene dayanmaktadır. O da dinin gündelik yaşamın her alanına bağlamsız bir şekilde sokulması nedeniyle kutsallığını kaybetmesidir. Dinin kendisi olmasa da dini toplumsal yaşamda temsil eden kişi, kurum ve yapılar toplum nezdindeki saygı ve değerini, kısaca kutsallığını kaybetmiştir.

Din Elden Gider mi? Giderse nasıl Gider? “Post Çağı”nda Din

Gerçekte din “*elden gitmez*” ancak dinin *toplumdaki yeri, otoritesi ve işlevi* azalabilir. Bu dinin yok olması, silinmesi, kaybolması değil dinin hayatın merkezinde olmaktan çıkması demektir. Din, tek referans kaynağı olma gücünü kaybedebilir. Örneğin iyi-kötü değeri konusunda hukuk, etik, bilim alternatif üretirse dinin insan hayatı üzerindeki otoritesi azalır.¹⁹ Ancak varlığını sürdürür. Çünkü hukuk, bilim ve teknoloji onun yerini tamamen dolduramaz.

Bazı dini grupların ve dini otoritelerin sürekli “*yanarsın*”, “*helak olursun*”, “*cehenneme gidersin*” gibi ceza ve korku temelli yaklaşımları insanlarda dine karşı sevgi değil yorgunluk üretir. Bu da dinden soğuma ve kaçış doğurur.

Din, siyasetle, bir partiyle, iktidarla, cemaatle ve bir sınıfla özdeşleştiğinde zarar görür. Kuşatıcılığı ve kapsayıcılığı zayıflar ve eleştiri dinin kendisine yönelir. “*İmama kızıp aptest bozmak*” deyiminde olduğu gibi. Burada tepki inanca değil, inancın temsil biçimine olsa da dinin kutsallığı zarar görür.

Din bugünün sorunlarına cevap üretmediği zaman geri çekilir. Otoriteyi sorgulayan, çelişkileri gören ve “*Neden?*” sorusunu soran insana mantıklı ve tutarlı cevap veremez ve yasak üretirse ilgi alanı dışına çıkar. Günümüzde dini cemaatler küresel ve toplumsal değişimi okuyup ortaya çıkan insani krizleri göğüsleyecek yapılar değildir. Bu krizleri göğüsleyenler onların dün olduğu gibi bugün de tekfir ettiği kişi ve kurumlardır. Temsil ettikleri dini anlayış,

¹⁸ Taşgetiren, Ahmet. **Din Elden Gidiyor**, *Karar Gazetesi*, 25.01.2022.

¹⁹ Toprak, Binnaz. *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 55-78.

yaklaşım ve yorum da dijital bir çağda yaşayan yeni kuşakların soru ve sorunlarına cevap verir nitelikte değildir. Bugün genç kuşakların dine mesafeli duruşunun bir nedeni sekülerleşme (kentleşme, sanayileşme ve bilimsel düşünce) süreci ise daha önemli nedeni bu yapıların çağın gereklerinden kopuk olarak dini temsil etmeleridir. Tüm bir modernleşme birikimin sorgulandığı (postmodernizm) yer yer reddedildiği (Antimodernizm), 500 yıllık insanı merkeze koyan Hümanizm'in sorgulandığı (posthümanizm) daha üst bir insanı hedefleyen Transhümanizm tartışmalarında dinin tartışma dışı kalması mümkün değildir. İçinde yaşadığı çağın sorunlarına bir söz üretemeyen din elden gider. Salt din olduğu için değil, bu çağın insanı için bir anlam üretemediği zaman gider. Yoksa "New Age" denen yeni dinsel inançlar ortaya çıkmazdı.

Felsefi olarak eğer din hakikat iddiası taşıyorsa, varoluş sorularına temas ediyor ve anlam üretiyorsa yok olmaz. Çünkü hangi çağda olursa olsun insanın hakikat ve anlam arayışı bitmez. Dini temsil eden bazı kurumlar çökebilir, dil değişebilir, yorumlar eskir ancak inanç yaşamaya devam eder. Hakikatin korunmaya, devlet desteğine, otoriteye ihtiyacı yoktur. Anca zayıf inançların bunlara ihtiyacı vardır.

Tarihsel olarak hiçbir toplumda din yok olmamış, ancak alan kaybetmiştir. Batı'da kilise gücünü kaybetmiş ama Hristiyanlık bitmemiştir; Hilafet kaldırılmış ve şeri hukuk yerine medeni hukuk ihdas edilmiş ama İslam inancı sürmüştür. SSCB'de devlet dine savaş açmasına rağmen din var olmaya devam etmiştir.

"Din Elden Gidiyor" Söylemi aslında inanç kaybını değil, kontrol kaybını imler. Din elden gitmez ancak korku üretme ve otorite gücünü kaybeder. Din, siyasal meşruiyet olma işlevini kaybeder. Din, tek doğru olma iddiasını kaybeder. Bunların kaybedilmesi dinin arınmasını, samimi, gönüllü, içtenlikli özünü ortaya çıkarır. Bu yüklerden arınmış bir din güçlü bir inanç sistemidir. Özgürlükten, eleştiriden korkmaz. Bu nedenle dinin kamusal alandaki gerilemesi, zorunlu olarak bir "inanç krizi" değil; dinin tarihsel temsil biçimlerinin çözülmesi olarak değerlendirilmelidir. Bu çözülme, dini yok eden değil; onu korku, siyaset ve zorunluluktan arındırarak yeniden düşünmeye zorlayan bir imkân da barındırmaktadır.

Modern dünyada din, kamusal alandan ve kurumsal yapılardan çok bireyin iç dünyasına çekilme eğilimi göstermektedir. Bu durum, dini ritüellerin görünürlüğüne azalmasını "dinin yok olması" gibi algılabiliyor. Diğer yandan genç kuşaklar arasında dindarlık biçimlerinin değiştiği, geleneksel yorumlar yerine daha sorgulayıcı veya deist eğilimlerin arttığı gözlemleniyor. Bu, "din elden gidiyor" söylemine bir kanıt olarak görülmektedir. Yine toplumdaki suç oranları, aile yapısındaki değişimler veya kültürel farklılaşmalar genellikle "dinden uzaklaşmaya" bağlanır. Bu da "din giderse her şey çöker" düşüncesini besler.

Bugün bu söylem genellikle sosyal medya, küreselleşme ve modern yaşam tarzının getirilerine karşı bir tepki olarak dile getiriliyor. "Din elden gidiyor!" söylemi toplumun geçirdiği büyük dönüşümlere karşı verilen tarihsel ve siyasi bir tepkiyi temsil eder. Günümüzde dijital bir dönüşümün yaşanması nedeniyle aynı biçimde olmasa da benzer şekilde yeniden gündeme gelmektedir. Toplumun hızla dijitalleştiği, küresel değerlerle iç içe geçtiği 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde, eski tip dindarlık modellerinin sarsıldığı bir gerçektir. Ancak bu, dinin yok oluşundan ziyade, modern dünya ile din arasındaki yeni bir dengenin kurulma sancısı olarak okunabilir. İçinde yaşadığımız seküler çağda²⁰ din zorunluluktan bir tercihe dönüşmüştür.

²⁰ Charles Taylor, *A Secular Age*, Harvard University Press, 2007.

Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak “din elden gidiyor” söylemi, tarihsel olarak dinin yok oluşunu değil; dinin toplumsal rolünün dönüşümünü ifade eden bir kriz anlatısıdır. Bu anlatı, çoğu zaman değişimi tehdit olarak kodlamakta; dinin bireysel bilinç alanına çekilmesini kayıp olarak sunmaktadır. Oysa bu dönüşüm, dinin ortadan kalkmasından ziyade, onun zorunluluk yerine anlam, alışkanlık yerine bilinç temelinde yeniden kurulmasını mümkün kılmıştır.

Ama hiçbir zaman ne din elden gitmiştir ne de din elden gidiyor söylemi bitmiştir. Aksine din bu tartışmalarla bilinç düzeyine gelmiş ve özne olmuştur. Çünkü kaybolan inanç, ritüel veya kutsal metin değil, dinin ve dindarın (söylemin savunucu) toplumsal ayrıcalığı veya konumudur.

“Din elden gidiyor” söylemi bir gerçekliğin tespiti değil, bir süreklilik korkusu anlatısıdır. Bu korkunun temelinde de değişim ve değişimin getirdiği olgusu yatmaktadır. Mevcut pozisyonunu veya konumunu kaybettiği gibi geleceği, geleceğin belirsizliğini karşılayacak, göğüsleyecek bir düşünsel birikimi de olmadığı için o zaman “kaybolan”ın “elden gidenin” din olduğunu söyleyerek kendi konumunu tahkim edecektir. Çünkü bu söylem kitleleri hızla harekete geçirme, eleştiriyi ihanet olarak kodlama, siyasi pozisyonu meşrulaştırmaya imkân verir. “Bize karşı çıkan dine karşı çıkmış olur.” Burada din inanç alanı olmaktan çıkarak siyasal meşruiyet kaynağı haline gelir.

Esasen din elden gitmez. Çünkü din inanç dünyasıyla ilgilidir. Elden giden sermaye, makam, statü, ayrıcalık, güç gibi olgular ya da din üzerinden kurulan iktidardır. Din üzerinden kurulan iktidar gittiği zaman da din var olmaya devam eder. Bütün ritüeller, dinin somut görünüşleri ortadan kalksa bile din insanın iç dünyasında var olmaya devam eder. Din üzerinden otorite inşa edenler kendi iktidarlarının yokluğunda dinin yok olacağını düşünebilir. Din devlet gücüne, iktidar desteğine, korkuya ve toplumsal baskıya dayanmadan var olamıyorsa orada din değil belli eğilimler vardır. Bu anlamda “din elden gidiyor” söylemi inanç kaybından çok sosyo-politik bir söylem ve iktidarın kaybına bir ağıttır.

Üstelik bu söylemin yaygınlaştığı her büyük değişim döneminden sonra “din elden” gitmemiştir. Daha belirgin bir anlam dünyası olarak ortaya çıkmıştır. Dinsel bilinç düzeyi artmış dindarlık daha rafine hale gelmiştir. Bunu “din elden gidiyor” söylemine ve bu söylemin savunucularına rağmen ve karşın kazanmıştır. Din elden gidiyor söyleminin sahiplerinin iddiasının aksine Türk modernleşmesi dini ortadan kaldırmamış, toplum yaşamında belirsiz, dağınık ve karmaşık dini inancı daha belirgin hale getirmiştir. Tarihsel deneyim bunu göstermektedir.

“Din elden gidiyor” söylemi, dinin ontolojik varlığına değil, toplumsal konumuna ilişkin bir kaygıyı ifade etmektedir. Tarihsel ve sosyolojik veriler, dinin toplumdan bütünüyle çekildiği bir örnek sunmamakta; aksine dinin kurumsal gücünü, kamusal merkeziliğini ve norm belirleyici rolünü dönemselsel olarak yitirdiğini göstermektedir.

Dinin “elden gidebilir” bir nesne gibi tasavvur edilmesi, onu hakikat olmaktan çıkarıp mülkiyet, iktidar ya da düzen aracı haline indirger. Oysa hakikat, sahip olunan değil; inanılan, yaşanan ve anlam üreten bir varlık biçimidir. Din, ancak özgürlük koşullarında sınıandığında sahiciliğini koruyabilir.

Cumhuriyet tekke ve zaviyeleri kapatıp, kurumsal dinin birtakım kurumlarını ortadan kaldırırsa da bilinçli dindarlığın ve ahlakın ön koşulu olan dinin bireysel vicdan alanına taşınmasını sağlamıştır.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Türk toplumu niceliksel olarak değil ama niteliksel olarak daha bilinçli ve anlamlı bir dindarlık biçimine yönelmiştir. Ritüel (namaz, oruç gibi ibadetler) dindarlıktan bilinçli/rekleftif, içselleştirilmiş dindarlığa geçilmiştir. Cumhuriyetle

birlikte hukukun sekülerleşmesi, eğitimin laikleşmesi dinden uzaklaşma olarak yorumlansa da inanç alanında özerkleşmiştir. Din eski geleneksel yüklerinden ve işlevlerinden arınarak daha kutsal bir anlama kavuşmuş ve bilince taşınmıştır.

Kaynakça

Ahmet Taşgetiren, *Din Elden Gidiyor*, *Karar Gazetesi*, 25.01.2022.

Ahmet Yaşar Ocak, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5. Cilt. S. 373-379.

Akduman, Abdil- Arı, Yılmaz. "Cumhuriyet Döneminde Toplumsal Değişim ve Din: Etkileşimler ve Dönüşümler", *Journal of Analytic Divinity* 8/2 (Aralık2024), 252-273. <https://doi.org/10.46595/jad.1575005>.

Bilal Erdoğan, "Yeniden bu toplumda 'Dindar olan insan iyidir' yargısını güçlendirmek zorundayız", *Türkiye Gençlik STK'ları Platformu'nun 5'inci Olağan Genel Kurulu konuşması*.

Binnaz Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 55-78.

Charles Taylor, *A Secular Age*, Harvard University Press, 2007.

Halide Edip Adıvar, *Sinekli Bakkal*, Can Yayınlar, İstanbul

Halide Edip Adıvar, *Vurun Kahpeye*, Can Yayınları, İstanbul

Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*.

Mehmet Akif, *Safahat- Dördüncü Kitap*, (Fatih Kürsüsünde).

Onur Atalay, *Türk'e Tapmak Seküler Din ve İki Savaş Arasında Kemalizm*, İletişim Yayınları, 2025.

Şemsaddin Günaltay, *Zulmetten Nura*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1928.

Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

Şeyma Turan, "Türkiye'de din algısı ve değişiminin kökenleri: Cumhuriyet Gazetesi örneği üzerinden olgusal ve kavramsal bir inceleme", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14, 245-271. Kaynak: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2532148>

Etik Kurul Raporu: Bu çalışma için etik kurul raporu gerekliliği bulunmamaktadır.

Katkı oranı beyanı: %100

Çatışma beyanı: Makalede, herhangi bir kurum, kuruluş ve kişi ile mali çıkar çatışması bulunmamaktadır.